

Szolláth Dávid

Az elbeszélő hitelvesztése

Tormay Cécile *Bujdosó könyvének* néhány narrációs problémájáról

A *Bujdosó könyv* sikere

Miért volt sikeres mű a *Bujdosó könyv*? Tudjuk, eleinte valóban az volt, nagy tömegek olvasták, számos kiadást ért meg 1921-től, az első kötet első megjelenésétől a mű 1945-ös betiltásáig, és Szekfű Gyula *Három nemzedéke*, valamint Szabó Dezső *Elsodort faluja* mellett sokan ezt tekintették a Horthy-korszak egyik alapvető művének. Ehhez rögtön hozzátehetjük, hogy Szekfű történetpolitikai esszéjéhez, Szabó világnézeti regényéhez képest ennek a műnek a befogadása a legkönnyebb, ez hat leginkább az olvasók érzelmeire, és ez igényli a legkevesebb intellektuális erőfeszítést.

A *Bujdosó könyv* politikai vádirat, amely nagyon gyorsan reagált a modern magyar történelem egyik legkatasztrofálisabb eseményére: instant magyarázatot adott a trianoni országvesztésre. Azért lehettek hálásak az olvasók tömegei, mert komoly meggyőző erővel nyújtott nagyon egyszerű választ. Eszerint a trianoni tragédiáért elsősorban a zsidó faj és az áruló magyar gróf, Károlyi Mihály a felelős, másodsorban pedig a kisantant államok hálátlan, irigy népei. A magyar politikai osztályról szinte minden felelősséget elhárít, egyedül azért marasztalja el az országot vezető urakat, mert képtelenek a megegyezésre, az összefogásra.

Mindezt végletekig leegyszerűsített, vadromantikus értékstruktúra szerint teszi, amelyet ma leginkább csak a tömegkultúra sikerműveiben, horrorfilmekben, képregényekben vagy fantasykben láthatunk viszont. A zsidók a könyvben afféle zombik vagy orkok, förtelmes létük egyetlen célja a szépek és a jók elpusztítása. „Egy dagadt szemű, puha nagy varangy, egy szimatoló dögkeselyű, egy kéjgyilkos, egy fekete hiéna...” sorolja a zsidó népbiztosokat, majd így jellemzi őket: „vérdűhben fertőzők, szadikus degeneráltak, hatalmi tébolytól puffedt arcok, ... szinte elevenen feloszló koponyák.” (384.)¹ A vonaton hegedülő „zsidócigányt”, e viszolyogtató keveréklényt így jellemzi: „Alacsony homlokából fekete haj tört föl. A szeme véres volt. Az egyik orrcimpája hiányzott, mintha valami állat rágta volna ki. Tövises kék álla alá nyomta a hegedűt. A szörnyű lueszes arc mosolyogni kezdett és a hegedűn lassú ritmussal ugrált a vonó.” (265.) A magyar nemesek viszont mesebeli tündék vagy hőroszok, akiknek a halandók világa fölött zajlik az élete, minden mozdulatuknak, szavuknak, de még a hallgatásuknak is történelmi jelentősége van, a közülük is legnagyobbak misztikus sorskapcsolatban vannak a hazával, Tisza Istvánt, Horthy Miklóst pedig krisztusi alakká stilizálja. (24, 79, 338.) A Károlyi-kormány, majd a Tanácsköztársaság bukása után egy antiszemita mű egyébként is sikerre számíthatott. Mivel e két rendszer és főleg az utóbbi vezetői között nagy volt a zsidó származásúak aránya (más kérdés, hogy az érintettek hogyan azonosították magukat), jelentősen felerősödött az antiszemitizmus az országban, ezt a *Bujdosó könyv* egyrészt tükrözte, másrészt nagy nyelvi invencióval tovább gerjesztette. Jogosnak tűnik Bánki Éva észrevétele, aki szerint a könyv felszabadítóan hathatott az antiszemita beszédre, hiszen zsidógyűlölete olyan megdöbbentően mértéktelen, hogy ehhez képest sok szalon-antiszemita mérsékeltnek érezhette magát.²

A siker kulcsa tehát ez: olyan mitikus narratívát – varázsmesét – kínál a *Bujdosó könyv* a történelmi traumából épp csak ocsúdó magyar olvasóknak, amelyben a magyarok szeplőtelenül tiszta hősök, akik tragikusan elbuktak a rájuk tipró gonoszok világ-összeesküvése miatt. A könyv segít „csatornázni” vagy transzférálni a háború, a vörösteror, Trianon minden fájalmát és keserűségét: a haragot Károlyira és az őt (is) felhasználó zsidóságra irányítja.

A mű sikerének kérdését tekintve fontos tényező, hogy „női olvasmány”-nak mutatja magát. Hol romantikus, hol konzervatív tradíciókat idéz abban a tekintetben, hogy milyenek kell lennie a női olvasmányoknak, és milyeneknek kell lenniük a nőknek. A *Bujdosó könyv* egyrészt a szenvedélyek áradó könyve, másrészt a főszereplő klasszikus női erényeiről, (állhatatosság, kitarás) és férfierényeiről (szervezkedés, harciasság) szól. A szenvedélyek ezért szigorúan a hazafiasság területére korlátozódnak, magánvágyaknak harc idején nincs helyük, az érzékiség pedig bujasság, ami a zsidók attribútuma. A mellékalakok is többségükben nők, áldozatos, odaadó és feddhetetlen erkölcsű

1 Tormay Cécile, *Bujdosó könyv*, Lazi Könyvkiadó, Szeged, 2009. A továbbiakban is erre a kiadásra utalok.

2 Bánki Éva, Lobogó sötétség (Tormay Cécile: *Bujdosó könyv*) *Múltunk*, 2008/2, 91-104. 100.

asszonyok, akiknek szövetségéből létrejött a Tormay Cécile vezette Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége, azaz a szervezett protestáns hölgyek egyesülése a „katolikus női alakulatokkal” (96.) (A feslett erkölcsű nők kivétel nélkül az ellenség táborához tartoznak, a „feminista” pedig szitokszó Tormay szótárában.) A szervezet egy időben közel egymillió tagjára aztán, mint a regény első számú célközönségére számíthatott is Tormay.³

Az általa vezetett MANSZ kiterjedt hálózata, Tormay Cécile nemzetközi ismertsége, korábbi írói népszerűsége, a Horthy-korszakban betöltött reprezentatív szerepe nyilvánvalóan nagyban hozzájárult a *Bujdosó könyv* diadalához. Ám hiba volna egyedül a szerző politikai helyzetének és a mű történelmi szituáltságának betudni a sikert, ennek poétikai, stilisztikai okai is vannak. A *Bujdosó könyv* kiváló érzékkel alkalmaz irodalomtörténetileg már „bevált”, „szavatolt” narratív mintákat és kulturális toposzokat. Ezek nagyon különböző helyekről származnak, mégis erősítik egymás hatását. A cím rögtön felidéri a török hódoltság korát, a kuruc bujdosókat, amit kiegészít a nemzetsiratás hagyománya, melynek ősmintája a *Síralmak könyve*. A *Bujdosó könyv* nemcsak politikai pamflet, nemcsak személyes napló, hanem *jeremiád* is, amely szakrális eredetű nyelven siratja a hazát. Ám a kultikus nyelv és a fájdalom panaszolása négyszázötven oldalon a legnagyobb jóindulattal is unalmassá válna. Ezt segít elkerülni egyrészt a gyakran előkerülő modern, helyenként expresszionista nyelv, amely dinamizálja a kultikus-tragikus szót, másrészt a lektúr-narratívák (összeesküvés-, nyomozás- és bujdosás-történetek), amelyek képesek hosszú távon fenntartani az olvasói érdeklődést. A *Bujdosó könyv* nehezen összebékíthető diszkurzusok különleges keveréke: kultikus, közéleti és populáris nyelvi rétegek találkozása egy olyan műben, amely egyszerre akar politikai vádirat, kordokumentum és modern lírai regény lenni.

Naplóforma és valószerűség

A másodlagos irodalom a *Bujdosó könyv* számos csúsztatását, koncepciózus torzítását feltárta.⁴ Régóta nyilvánvaló, hogy álnaplóról van szó. A magam részéről nem tartom eleve irreleváns kérdésnek, hogy hogyan ítéljük meg az álnaplót etikailag. Nevezzük történelemhamisításnak, minthogy nagy példányszámban kiadott, tekintélyes politikusok által támogatott, több nyelvre lefordított propagandaanyagról van szó, ahol egyáltalán nem mindegy, hogy igaz-e, ami le van írva, azaz tekintsük a *hamis tanúzás* egyszerű jogi esetének? Vagy pedig fogadjuk el azt az álláspontot, mely szerint minden napló torzít, egyik sem mutatja a történelmi tény a maga értelmezés nélküli nyers valójában, indokolatlan tehát ezt épp Tormay könyvében számon kérni. Kollarits Krisztina fogalmazza meg ezt a nyomós ellenérvet. Egyrészt Philippe Lejeune Anna Frank naplóelemzésére hivatkozva⁵ elmondja, hogy elvégre minden kiadásra szánt naplót utólagos szerkesztői módosításoknak vetnek alá, másrészt a *linguistic turn*ön átesett történelemelmélet alaptételére hivatkozik, miszerint nincs szöveg, amely színről színre láttatná az úgynevezett történelmi tényeket.⁶

Az etikai ellenvetés itt az lehet, hogy Tormay Cécile-től persze távol áll a posztmodern ismeretelméleti szkepszis, politikai célközönsége sem akkor, sem ma nem Lejeune-től és nem Hayden White-től tanulta a naiv referencializmus reflektált megkérdőjelezésének finom értelmezőtechnikáit. Írása meggyőződéses igazságbeszéd, Tormay Cécile-t sértené leginkább az olyan védelem, amely a fikciós beszédmódokhoz közelítené és a felfüggesztett referencialitás területére helyezné művét.

A *Bujdosó könyv* zsidóellenes vádirat, elsődleges funkciója a politikai propaganda. A naplóformára a naplóolvasási konvenciók, a személyesség „hitelesítő ereje”, s a közvetlen közlelri megmutatott „mindennapiság realizmusa” miatt van szüksége.

3 Minderről bővebben lásd Kollarits Krisztina Tormayt rehabilitáló monográfiájának vonatkozó részeit: *Egy bujdosó írónő – Tormay Cécile* Magyar Nyugat Könyvkiadó, Vasszilvágy 2010. A Tormayval kritikus Kádár Judit tanulmányát: Az antiszemitizmus jutalma. Tormay Cécile és a Horthy-korszak, *Kritika*, 2003/márc., 9-12. Illetve Pető Andrea nőtörténeti munkáit, pl. „A konzervatív női politizálás története Magyarországon” In: uő.: *Napasszonyok és holdkisasszonyok. A mai magyar konzervatív női politizálás alaktana* Balassi Kiadó Bp. 2003 4 Lásd pl. Kádár, i. m. 9.

5 Philippe Lejeune, A naplóját újraíró Anna Frank, (Bárdos Zsuzsanna fordítása) In: Lejeune.: *Önéletírás, élettörténet, napló*, (szerk.: Z. Varga Zoltán) L’Harmattan, Budapest, 2003. 179-209.

6 Kollarits Krisztina, *Egy „bujdosó írónő”, Tormay Cécile* In: Varga Virág és Zsávolya Zoltán (szerk.): *Nő, tükör, írás. Értelmezések a 20. század első felének női irodalmáról*, Bp., Ráció Kiadó, 248-263. 256-7. és Kollarits Krisztina *Egy bujdosó írónő – Tormay Cécile* Magyar Nyugat Könyvkiadó, Vasszilvágy 2010, 101-5.

A naplóról elvileg sokkal kevésbé torzítja az átélt valóságot, mint a memoáíró, hiszen ő napról napra jegyzi le a látottakat, az anyag ezért valóságközeli, nincs utólagos rendezés, átértelmezés. Igaz, a napló nem nyújthat átfogó képet, csak az eseményekben résztvevő személy parciális nézőpontjából képes láttatni a világot. Ezt a fogyatékoságot a személyesség hitelesítő ereje ellensúlyozza. A leírtak résztvevő szemtanútól származnak, forrásértékűek. A *Bujdosó könyv* a naplóműfajnak ez a régimódi, a lejeune-i vagy bármilyen más kritikai analízistől érintetlen felfogása jellemzi. A leírások, a részletezések valóság-effektusa, a szemtanúság forrás-ereje képes hitelesíteni az ebben a szöveggörnyezetben elhelyezett legvadabb zsidó-rémképeket és babonákat is a megfelelően indoktrinált olvasók számára. A naplóforma a politikai üzenet narratív kiterjesztése, a propagandaszöveg egyik fő argumentációs eszköze, ebből a szempontból másodlagos, hogy minden bizonnyal valóban írt Tormay Cécile naplót, amelyet a *Bujdosó könyv* írásakor felhasznált.⁷

Az efféle szövegeknek megfellebbezhetetlen autoritása van az antiszemita érvelésekben. A köztisztelőben álló nagyasszony naplója nem hazudhat, hiszen ő ott volt személyesen, szemtől szemben látta a zsidó gyilkosokat. A naplóforma erőteljes dokumentum-illúziója miatt is van, hogy az efféle álnapló – éppúgy mint a zsidók világ-összeesküvéséről szóló hírhedt koholmány, a *Cion bölcseinek jegyzőkönyve* – antiszemita beszédek generációinak válhat alapszövegévé.

Vannak azonban olyan önleplező hibák a *Bujdosó könyv* szövegében, amelyekre érdemes odafigyelni. Ezek – mostani, poétikai szempontból – nem azért hibák, mert „leleplezik”, hogy a napló nem színről színre mutatja a valóságot. Valóban naivitás volna ezen fennakadni. Hanem azért, mert sértik a *valószínűség* kívánalmát, sértik a realista-dokumentarista formaintenciót, a konvencionális naplóforma felkeltette olvasói elvárását. A hibák ezért nem csak a kordokumentum történeti hitelességét, hanem a mű esztétikai hitelét veszélyeztetik.⁸ Ez pedig nem másodlagos szempont, hiszen nagyjából ezen múlik a mű olvashatósága.

Lássunk tehát néhány önleplező hibát. Gyakoriak az időrendi problémák. Például az 1918. november 13-ai bejegyzésnél egy Bródy Sándor-cikket ismertet az elbeszélő, s rögtön elmondja, hogy e cikk miatt tiltakozó levelek ezrei érkeztek *Az Est* szerkesztőségébe, és „temérdek előfizető visszaküldte a lapot”. (100.) Az olvasóban azonnal felmerül a kérdés, vajon hogyan szerezhetett a naplóról még *aznap* tudomást a sok olvasói panaszról? Tisza halálakor „megjósolja”, hol fog állni a szobra (56.), 1919. április 11-én, Eötvös Lóránd halálakor pedig fájjalja, hogy a nagy tudós miért nem kapott legalább néhány hónapot a sorstól, „hogy lássa felemelkedni megcsúfolt fáját”, mintha tudná, tudhatná, hogy a Tanácsköztársaság augusztusra meg fog bukni. (295.) Az efféle megjegyzéseken látszik, hogy utólag illesztették az adott dátumhoz, de nem „dolgozták el” a betoldásokat – szerkesztői gondatlanság, fércmunka. Máskor földrajzi képtelenségekbe botlunk. Aznap parlamenti beszédeket ismertet Balassagyarmaton keltezett naplóbejegyzésében újságcikk alapján, de olyanokra is kitér, amelyekről elmondja, ezeket a „fenyegető és vérengző beszédeket a külföldre való tekintettel nem közölték a lapok.” (386.) Honnan veszi, mit beszél Károlyi otthon, szűk családi körben? (92.) Honnan tudja Balassagyarmaton, hogy Kunszentmiklóson Szamuely milyen párbeszédet folytatott egyik terrorlegényével? (402.)

Jellemző az is, hogy résztvevő elbeszélőként ír le olyan helyzeteket, amelyekről nyilvánvalóan nem lehet közvetlen tapasztalata, hiszen képtelenség, hogy valaki egy nap alatt annyi helyen ott legyen személyesen, mint amennyit Tormay egy-egy napi jegyzetében szemtanúként leír. 1918. november 6-án például, amikor elbeszélőnk otthon fekszik kificamodott bokával (mert előző nap egy arrogáns zsidóképű fiatalember letaszította a villanyosról), úgy ismertet újságcikket, mintha maga is ott ülne a Parlamentben, szem- és fültanúja volna az eseményeknek. „Tíz óra volt. A parlament épületében ülésre csengettek.” (109.) November 11-én egy kormányülést ír le „helyszíni jelentés” stílusban, részletgazdagon. „Károlyi eleinte feltűnően izgatott volt, elnyújtotta hosszú lábszárát, nadrágzsebébe süllyesztette két kezét és előrelógó fejjel, részvétlenül nézett a szeglet felé...” stb. (91.) Tudósításokat, híreket és pletykákat ír meg rövidtörténet- vagy tárcanovella-szerűen, elhagyva a realista pozíciót. Egy

⁷ Kollarits, *Egy bujdosó írónő*, (2010) 103.

⁸ A *Bujdosó könyv* semmiféle műfaji „provokációra” nem vállalkozik, azaz semmiféle poétikai kihívást nem intéz a konvencionális naplóforma felé, a műegész formai integritásának meggyőző erejébe vetett bizalom jellemzi. Ezért beszélhetünk „esztétikai hitel”-ről esetében, és ezért vethetjük el azt a lehetőséget is, hogy a hibák esetleg nem is hibák, hanem ironikus vagy játékos kijátszásai volnának a naplóformának.

ismeretlen „vidéki úr”-tól tudja meg, hogy Károlyi grófné orgiázni szokott a zsidó népbiztosokkal a szovjetházban. A pletyka beindítja az írói fantáziát, és kibontakozik egy „botrányos jelenet” a romba döntött ország közepén tivornyázó társaságról. Szamuely pezsgőt tölt Károlyinéknak „ugyanazzal a kézzel, amellyel a kötelet igazítja áldozatai nyakába. [...] Aztán one steppet táncolnak, egymás közelségét keresve keringenek, mint az örömtanyákon.” (407.) Az erkölcsi felháborodás máskor is könnyen eltávolítja a valóságától a *Bujdosó könyv* elbeszélőjét. Például amikor arról számol be, hogy két kislány *de facto megőrült*, amikor az eltörölt hittanóra helyett zsidó orvosok szexuális felvilágosítást tartottak az iskolában. (233.) Az efféle budai pletykákon ironizál az *Édes Anna* első jelenete, a kincsekkel megpakolt, aeroplánon vigyorogva távozó Kun Béla karikatúrájával. A *Bujdosó könyv* viszont a hiedelmekből és félelmekből tényeket próbál kovácsolni.

Mondhatnánk talán, hogy kicsinyesség ilyesmit számon kérni, ám az önleplező hibák és az álrealista trükkök olyan gyakoriak, hogy az már hatással van a befogadásra, az olvasónak ugyanis állandóan az a kényelmetlen érzése van, hogy őt itt nagyon ostobának nézik.

Említettem már, hogy roppant egyszerű a *Bujdosó könyv* értékszerkezete. Az embereket „politikai nézeteik és társadalmi osztályuk szerint ruházta föl kedvezőtlen vagy vonzó vonásokkal”.⁹ Minden, ami rossz, az a zsidóktól származik, minden ami jó, az magyar. Ha a magyar nemzetjellemnek van valami gyengesége, mint például az, hogy nehezen képes a megegyezésre, hajlamos a széthúzásra, akkor arról is kiderül, hogy voltaképpen egy erény visszajáról, egy erény káros mellékhatásáról van szó: túlságosan egyenes, őszinte, igazságszerető ez a faj, ezért nehezebben tud szövetkezni, mint a mindenre elszánt zsidók, csehek vagy románok. Elmarasztalásnak álcázott büszkeséggel jegyzi meg: „rossz összeesküvők vagyunk, mi magyarok.” (183.)

E kétpólusú világrend egyetlen anomáliája az áruló magyar gróf, Károlyi Mihály – érdemes alakjának megformálására röviden kitérni. A *Bujdosó könyv* ábrázolásában Károlyi „vérrokonoknak korcs fia”, farkastorokkal és nyúlszájjal született. A Gondviselés bölcsen némának teremtette, de megműtötték, hogy „fajának és nemzetének vesztére beszéljen megtanuljon.” Ám hiába tettek „ezüst szájpaplást” a szájába, környezete sokszor így sem értette „állati hangzású dadogását”, ilyenkor „valóságos dührohamok lepték meg.” Butasága miatt az iskola sem ment neki, de agyondicsérték, elkényeztették, ettől gögös lett. Később azért sodródott a szélsőbaloldalra, mert az úri politikában legfeljebb csak másodvonalig juthatott volna Tisza István vagy Almássy mögött. Károlyi minden tekintetben ellentéte Tiszának, az erős, hatalmas, nemes, hajthatatlan szálfamagyar. Egyszer Tisza megalázta a felfuvalkodott Károlyit, a torzszülött ekkor megfogadta, hogy mindenáron bosszút áll Tiszán, még ha összedől is az ország. (262-64.)

Tisza és Károlyi a kortársak számára szimbolikus figurákká, szembenálló táborok jelképeivé váltak. Az viszont talán a *Bujdosó könyv* invenciója, hogy a világirodalom legádázabb gonoszának alakjára formálja-növeli Károlyit. III. Richárdot csinál belőle, újabb példát nyújtva arra, milyen kreativitással használ fel közkeletű irodalmi toposzokat, sémákat és mintákat. (Egy igen előkelő házból való, de testi fogyatékoságokkal sújtott, torz fiatalember féltékeny szép és erős bátyjára, akinek uralma alatt béke van és „York napsütése”, ezért hatalomvágytól hajtva elhatározza, hogy gazember lesz ... stb.)

Károlyit nem számítva, ez a mesészerűen kétértelmű értékszerkezet nem sérül, problémát okoz azonban, hogy napló formájában jelenik meg a *Bujdosó könyv*ben. Az olvasónak ugyanis azt kellene elfogadnia, hogy a világ ilyen, ennyire egyszerű, ennyire fekete-fehér, hiszen mindezt egy riporterszerű szemtanú tárja elénk realista közelnézetben. A poétikai nehézség itt az, hogy a naplótól nem ezt szoktuk meg. A naplók csapongók, érdekes és érdektelen események spontán, életszerű rendezetlensége jellemzi őket, nem a politikai napilapok vezércikkeinek ideológiai jólformáltsága.

Ebben a fiktív naplóban azonban minden leírt esemény célrendezett. Alig akad olyan napi történés, amelynek ne volna masszív politikai jelentése. Úgy tűnik, mintha a hősünk a nap huszonnégy órájában csak a titkos szervezésnek élne. Épp e nagyfokú célrendezettség miatt nem tűnik hitelesnek, amikor mégis spontán, politikailag semleges tevékenységekről tudósít: gyanakszik az olvasó, mert ezekről gyakran kiderül, hogy mögöttes jelentésük vagy dramaturgiai funkciójuk van, amennyiben újabb adathoz segítik az elbeszélőt.

Az 1918. november 25-ei bejegyzésben például az elbeszélő viszolyogva kel át a Dob utca és Király utca környékén. Érzékletes leírást kapunk a „gettó”-ról, a szöveg tobzódik az antiszemita

⁹ Kádár, i. m., 10.

sztereotípiákban. Mintha a *Borsszem Jankó* vagy a *Herkó Páter* századvégi karikatúrái elevenednének meg. Három zsidó susmog az utcasarkon: „Az egyik néger arcú volt. A másik nehéz, hájas képű. A harmadik egészen kicsi, a szemhéja vörös, a pillái fehérek. [...] Szemközt két kaftános jött. Prémek kalap a fejükön. Piszkos kezük hevesen mozgott a válluk magasságában.” A gettószerű Király utca „hemzsegett” körülötte. „Az utcaszegleten fűgét árult egy kaftános, görbe lábú kis rém, és dülledt szemével felpislogott a tolongó emberekre. Egy vörös szakállú megállt mellette. Sebesen beszéltek és közben úgy mozgatták a szájukat, mintha forró ételt forgatnának benne.” (130.) Az elbeszélő viszolyog a zsidó fertőtől, de ahelyett, hogy dolga végeztével sietne haza, bemegy egy fölötté gyanús régiségkereskedésbe, a kirakatban látott óra iránt érdeklődni. Ne feledjük: háborús káosz van Pesten, borzasztók az életkörülmények, nincsen tüzelő, a naplóíró pedig épp üldözötté vált az idegenek által megszállt hazájában. Mégis azt kívánja az olvasótól, hogy elhiggye, ő e körülmények között most épp egy antik óra árára kíváncsi, azért megy be egy zsidó boltba a gyűlölt gettó kellős közepén.

Nem túl ügyes dramaturgiai fogás. Az elbeszélőnek azért kell bejutnia az ellenség vonalai mögé, hogy abban a világban is szemtanúként tűnhessen fel, amelyről láthatóan vajmi keveset tud (hiszen honnan is ismerné), azaz a szemtanúnak fájoan hiányos a valóságismerete, ezért van itt a jelenet. A zsidó régiségkereskedésben aztán cionista jellegű összeesküvésre gyülekező alakokat vesz észre, akik a bolt hátsó fertályában szövögetik titkos terveiket. (133.) A jelenet krimik közkeletű megoldásaira emlékeztet. Az idegen világba „keveredett” nyomozó apró jelekből is felismeri és leleplezi a sötét cselekvést. Hasonlóan erőltetett megoldással lesz szemtanúja egy asztallapnyi orosz rubel – nyilván a hazaárulás díja, bolshevik zsold – átadásának, amikor egy bűdös garniszállóba keveredve „véletlenül” rányitja az ajtót az országot *épp akkor és épp ott* eladó zsidókra. (100.) Ahhoz az információhoz is „véletlenül” jutott hozzá, hogy Károlyit 1914-ben kimondottan az ország elveszejtésének céljával küldték haza a franciák, ő akkor rögtön személyesen szólt Tiszának, hogy vigyázzon vele, de nem hallgatott rá. (40.) Tormay hol szerencsés titkosügynöknek, hol Cassandrának stilizálja magát álnaplójában, ahogy a helyzet épp kívánja.

Egyszerű emberek

A valóságosság akkor is sérül, amikor a *Bujdosó könyv* önmagukra valló „egyszerű emberek”-et szerepeltet. Kollarits írja, hogy Tormay Cécile-nek úgyszólván semmilyen kapcsolata nem volt az arisztokrácián és a nagypolgárságon kívül, csak a személyzettel érintkezett.¹⁰ Undorodva kommentálja a kommün népjóléti intézkedéseit, a proletárgyerekek „férgeket és járványokat hurcolnak be a tisztántartott otthonokba.” (279.) A részben német polgári családból származó, a pesti német polgárság asszimilációjáról regényt író (*A régi ház*) Tormay *Bujdosó könyvében* oly mértékben fontos a társadalmi rang, hogy még Károlyi grófi címe sem bizonyul elég réginek, mert *csak* kétszáz éves. (92.) *A Bujdosó könyv* elbeszélője rendi kategóriákban gondolkodik, áhitattal néz fel a felette lévőkre, de elkülönül azoktól, akik alatta vannak. A paraszt így gabszulál neki: „Akárhogyan is van, az urak most is többet tudnak, mint mi, mert az eszükből tudják. Az ész pedig nem lehet megtanulni.” (358.) Majd tátott szájjal csodálkozik Tormay félszóval odavetett igazságán. Egyszerű retorikai eszközök ezek: nagyszonyi önstilizálás.

Riporter minőségében viszont adatközlőkre van szüksége. Jellemző, hogy az utcán kívül nincs olyan tér, amelyben ő az úgyszólván néppel találkozhatna. Hasonló hitelesség-problémák adódnak tehát a „magyar nép” ábrázolásakor, mint amikor az ellenséges, idegen zsidókat kellett saját tapasztalat alapján bemutatni. Rendszerint azzal a képtelen helyzettel találkozunk, hogy provokatív kérdéseket tesz fel az utcán leszólított nemtelen átlagembereknek, akik meghajolva úri felsőbbrendűsége előtt, hajbókolnak és töredelmesen bevallják politikai megtévesztettségüket. Az még talán hihető, hogy a paraszt elismeri, megtévesztették a zsidók, és azt mondja, hogy bezzeg ha visszajönnének az urak, milyen jó lenne. (174.) Az viszont már meglepő, amikor a szolgálatot teljesítő *rendőr* vallja be egy vadidegen nő előtt szégyenkezve, hogy „Félrevezetett egy pár megvesztegetett gazember. Nem tudtuk, instállom, hogy mit teszünk.” (179.) Vagy amikor a pártjelvényes, fegyveres vörös katona sóhajtozik az utcán az elegáns dámának. „De hát miért is nem tesznek már végre valamit az urak...” (228.)

A sor hosszan folytatható volna, de ennyiből is látszik, hogy ezek az úri szalonban elképzelt „egyszerű emberek” a régi úri világ iránti nosztalgia népszínműves problémátlanossággal megrajzolt

¹⁰ Kollarits, Egy „bujdosó író”, (2009), 258-9. Kollarits, *Egy bujdosó író*, (2010), 88.

vágyalakjai. Képtelenség efféle bábokkal hitelesen bemutatni a nyilvánvalóan tapintható társadalmi elégedetlenséget. Gyermekiek, odafordulnak a finom urakhoz mint gyámolítóikhoz, és elmondják magukról, hogy megtévesztették őket. Olyan naiv didaxis van ebben, mint amikor a középkori vásári játékok alakjai elpanaszolják a bólogató közönségnek, hogy rossz voltam, megtévedtem, ezért most elvisz az ördög, vagy amikor a *Szomszédok* egy-egy epizódjának végén a szereplők szembefordulnak a kamerával, és elmondják az adott epizód morálját, noha az e nélkül is felette könnyen megfejthető.

Ezekből a példákból tehát nemcsak az látszik, hogy a *Bujdosó könyv* álnapló, hanem az, hogy gyenge álnapló. Folytonosan leleplezi önmagát, állandóan hitelteleníti elbeszélését. Ez nemcsak a történelmi hitelesség szempontjából problematikus, hanem a mű befogadása szempontjából is problematikus. Elbeszélőnk állandóan megsérti a naplóműfajjal együtt járó valóságosság és őszinteség követelményeit. Ám normaszegései nem termékenyek esztétikailag, nem a szerepjátszó, olvasóval játékos-dialogikus viszonyba lépő történetmondónak, a Wayne C. Booth-féle „unreliable narrator”-nak tüntetik fel az elbeszélőt. A *Bujdosó könyv* narrátora nem ebben az értelemben „megbízhatatlan”. Normaszegési kétségbeesett rágalmozónak mutatják, hiteltelen, ügyetlen dilettánsnak, aki képes a napló intim, bizalmas légkörét állandó csúsztatásokkal, nyilvánvaló fikciókkal, propagandatrükkökkel rontani, akinek ezért jogos panaszaira, érthető felháborodására, veszteségeire és fájdalmára sem tudunk már fogékonyak lenni.

A *Bujdosó könyv* mindezen hibái ellenére nyilvánvalóan erényekkel is rendelkezik, ezért is nyugtalanító könyv és nagyon örvendetes, hogy *szakmai, tudományos* vita bontakozott ki körülötte az elmúlt évtizedben. Az utóbbi időben alaposan tárgyalt gender-szemponatok, politikai és műfaji kérdések mellett legfőképp stilisztikai szempontból volna érdemes az elemzésre – ám erre az előadás jelenlegi írott változatában már nem vállalkozhatok.